

Protokół polskich muzealników i historyków sztuki z 8 maja 1940 roku oraz jego uwarunkowania

Tadeusz ZADROŻNY

Instytut Sztuki, Polska Akademia Nauk
<https://orcid.org/0000-0003-4372-778X>

ABSTRAKT Protokół polskich muzealników i historyków sztuki z 8 maja 1940 r. stanowi ważną kartę w dziejach ochrony polskich zabytków w Generalnym Gubernatorstwie dla okupowanych polskich obszarów. Mimo istnienia licznych opracowań dotyczących prób ratowania skarbów narodowego materialnego dziedzictwa kulturalnego i obszernej literatury wspomnieniowej dotyczącej tych działań i tego okresu protokół z 8 maja 1940 r. przez długie lata pozostawał niewykorzystany. Prezentowany tekst, który opiera się głównie na przeglądzie, analizach i zestawieniach różnych zespołów archiwalnych, ma na celu przypomnienie treści protokołu i uzupełniających go aneksów przygotowanych i sygnowanych przez grupę polskich muzealników i historyków sztuki. Autor ukazał ten dokument w kontekście ówczesnych zagrożeń dla zachowania polskich zbiorów i dla trwania pomników, dzwonów kościelnych i innych obiektów zabytkowych – niebezpieczeństw, jakie zostały wywołane przez rozporządzenia władz okupacyjnych nakazujące przeprowadzenie zintensyfikowanej zbiórki metali na potrzeby budowy wojennej rezerwy surowcowej Trzeciej Rzeszy.

SŁOWA-KLUCZE Generalne Gubernatorstwo dla okupowanych polskich obszarów, eksploatacja gospodarcza okupowanych obszarów, ochrona zabytków w warunkach okupacji, wyłączenia spod rekwizycji wojennych, Metallspende, wojenne rekwizycje i zbiórki metali, wojenne konfiskaty dzwonów kościelnych, niszczenie i rekwizycje pomników z brązu, Plan Czteroletni w Generalnym Gubernatorstwie, Alois Albrecht, Gustav Barthel, Robert Bührmann, Feliks Kopera, Kajetan Mühlmann, Pelagia Potocka

ABSTRACT *The Protocol of Polish Museum Specialists and Art Historians from 8 May 1940 and the Related Circumstances.* The protocol of 8 May 1940 is an important feature in the history of the protection of Polish heritage in the General Governorate for the Occupied Polish Region. Despite the existence of numerous studies on the effort to save the treasures of the nation's material cultural heritage, as well as an extensive memoir literature referring to that period and endeavours, the protocol of 8 May 1940 for a long time remained unused in research. The current text, which is based chiefly on the overview, analyses and comparisons of a variety of archival materials, aims to bring to recollection the contents of the protocol and its collateral appendices delineated and signed by a group of Polish museum specialists and art historians. The document is presented in the context of the threat to the preservation of Polish collections and the continuing existence of various monuments, church bells and other historical objects, which originated from administrative orders issued by the occupation authorities with respect to an increased collection of metals for the needs of the wartime raw-material reserve of the Third Reich.

KEYWORDS General Governorate for the Occupied Polish Region, economic exploitation of the occupied areas, heritage protection in occupation conditions, exclusion from wartime requisitions, Metallspende, wartime requisitions and metal collections, wartime confiscations of church bells, destruction and requisition of bronze monuments, Four Year Plan in the General Governorate, Alois Albrecht, Gustav Barthel, Robert Bührmann, Feliks Kopera, Kajetan Mühlmann, Pelagia Potocka

W ZBIORACH Archiwum Narodowego w Krakowie, w zespole *Akt poniemieckich*, wśród okupacyjnych różności wyprodukowanych przez niemieckie urzędy, znajduje się niezbyt obszerna teczka, którą w katalogu opisano jako „Akta «Rządu Generalnego Gubernatorstwa – Wydziału Głównego Nauki i Oświaty» dotyczące ochrony zabytkowych dzwonów i pomników przed zniszczeniem z powodu akcji przetapiania na cele wojenne”¹. W niej zaś zachowała się dziś już mocno przybrudzona kartka, której obie strony zajmuje zapisany pismem maszynowym tekst w języku niemieckim, opatrzony prostym nagłówkiem „Protokoll”, wydrukowanym rozstrzelonym drukiem (il. 1). Na odwrocie kartki zamieszczono informacje o miejscu i czasie sporządzenia dokumentu: Kraków, 8 maja 1940 r. Pod tekstem podpisy złożyło sześcioro polskich muzealników i historyków sztuki, ważnych i reprezentatywnych dla całego środowiska: Pelagia Potocka, Feliks Kopera, Tadeusz Szydłowski, ks. Tadeusz Kruszyński, Stanisław Lorentz

i Adolf Szyszko-Bohusz. Siódmy podpis, dla niektórych może nieczytelny z uwagi na specyficzny dukt pisma, złożył Gustav Barthel, którego nazwisko wyróżniono rozstrzelonym zapisem na pierwszej stronie (il. 2). Do protokołu dołączono cztery numerowane aneksy w zszytych składkach, także napisane po niemiecku².

W literaturze dotyczącej wojennych losów polskich dóbr kultury nie roztrząsano tego epizodu, choć w *Dzienniku wydarzeń w Muzeum X.X. Czartoryskich* Pelagii Potockiej, kustosa tego muzeum, znajdziemy wzmianki o Komisji do spraw wyłączenia dzieł sztuki z metalu spod rekwizycji wojennej³. Z zawartych tam informacji można wnioskować, że Komisja została powołana z inicjatywy Aloisa Albrechta⁴, który do połowy maja 1940 r. często występował w imieniu Kajetana Mühlmana, oraz wspomnianego Gustava Bartha, dyrektora Zbiorów Sztuki Miasta Wrocławia i jednocześnie szefa Grupy Południowej Urzędu Pełnomocnika Specjalnego ds. Spraw Sporządzenia Spisu

* Prezentowany tekst stanowi rozszerzoną wersję wystąpienia *Dylematy okupanta. Ochrona zabytków na okupowanym terytorium na podstawie zapomnianego protokołu z 8 maja 1940 r.*, wygłoszonego 19 IV 2024 r. w Warszawie na konferencji *Wojna a ochrona dziedzictwa kultury*, zorganizowanej przez Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Ministerstwo Obrony Narodowej, Archiwum Państwowe, Wydział Prawa i Administracji UW, Zamek Królewski w Warszawie, Stowarzyszenie Konserwatorów Zabytków oraz Polski Komitet Błękitnej Tarczy.

1. Archiwum Narodowe w Krakowie (dalej: ANK), Akta poniemieckie, sygn. 1576/69: Akta „Regierung des GG – Hauptabteilung Wissenschaft u. Unterricht” dot. ochrony zabytkowych dzwonów i pomników przed zniszczeniem z powodu akcji przetapiania na cele wojenne, 1940–1943.

2. Ibid., Protokoll, mps, Krakau, 8 V 1940, s. 2–45. W tekście protokołu jest mowa o pięciu aneksach; niezgodność wynika ze sposobu ich numeracji, spowodowanego brakiem wstępnego wykazu dzwonów, które należałoby chronić.

3. Pelagia Potocka, *Dziennik wydarzeń w Muzeum X.X. Czartoryskich*, 25.10.1939–25.02.1943, mps – źródło ma zostać opublikowane w opracowaniu Janusza S. Nowaka z Muzeum Narodowego w Krakowie.

4. Alois Albrecht, doktor prawa, urzędnik w stopniu asesora rządowego, w Wiedniu sekretarz Kajetana Mühlmana, w Krakowie jego nieformalny asystent prawny i jednocześnie zastępca szefa działu Staatliches Kunstwesen und Volksbildung (Państwowa Kultura Artystyczna i Oświata Ludowa) w kierowanym przez Mühlmana Abteilung kulturelle Angelegenheiten (Wydziale Spraw Kulturalnych) w ówczesnym Amt des Generalgouverneurs für die besetzten polnische Gebiete (Urzędzie Generalnego Gubernatora dla okupowanych polskich obszarów); zob. Tadeusz Zadrożny, *Czas wielkich zadań Dagoberta Freya i Asmusa barona von Troschke (wrzesień 1939 – październik 1942). Dokumentacja Centralnego Biura Inwentaryzacji Zabytków Sztuki w Polsce w planach i działaniach niemieckich badaczy dziedzictwa kulturowego na Wschodzie i służb ochrony zabytków w Generalnym Gubernatorstwie* (Warszawa: Instytut Sztuki PAN, 2021), s. 47. Alois Albrecht był w literaturze mylony z Richardem Albrechtem, który dopiero pod koniec listopada 1940 r. pojawił się w strukturach Abteilung für Wissenschaft, Erziehung und Volksbildung, wówczas już w Rządzie Generalnego Gubernatorstwa. Zob. np. Andrzej Mężyński, *Kommando Paulsen, październik – grudzień 1939 r.* (Warszawa: Ministerstwo Kultury i Sztuki, Biuro Pełnomocnika Rządu ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturalnego za Granicą, 1994), s. 19, 46–49, 85, 88 (jedynie przytoczone przez Mężyńskiego na s. 87 pismo do Głównego Urzędu Bezpieczeństwa Rzeszy, datowane 5 V 1941, zostało napisane przez Richarda Albrechta; reszta przedstawionych tu wystąpień faktycznie dotyczy Aloisa Albrechta).

i Zabezpieczenia Dzieł Sztuki i Zabytków Kultury⁵. O przedstawienie listy Polaków, którzy mogliby wejść w skład takiego gremium, poproszono 16 kwietnia 1940 r. Feliksa Koperę, dyrektora Muzeum Narodowego w Krakowie, ale zwrócono się do niego nie wprost, lecz za pośrednictwem Pelagii Potockiej⁶.

Powołanie Komisji i przygotowanie protokołu było spowodowane wydaniem przez Hansa Franka rozporządzenia o obowiązkowej zbiorce metali. Ogłoszone pismem okólnym z 2 marca 1940 r., przewidywało wyłączenie spod wydanych nakazów przedmiotów o szczególnej wartości artystycznej i historycznej i powierzało wspomnianemu Pełnomocnikowi Specjalnemu decyzję w kwestiach dotyczących tych obiektów⁷.

PROTOKÓŁ Z 8 MAJA 1940 R.

Protokół zaczynał się od słów: „Do dyskusji na temat pomników, które jako cenne artystycznie podlegają ochronie w przypadku daniny z przedmiotów z metalu, niżej podpisani polscy naukowcy spotkali się pod przewodnictwem dyrektora Barthla”⁸. W ramach prac Komisji przeanalizowano te zabytki sztuki znajdujące się na ulicach i placach publicznych, które w myśl rozporządzenia podlegałyby konfiskacie. Na specjalną listę, umieszczoną w aneksie pierwszym, wpisano pomniki zasługujące na szczególną ochronę. Uwzględniono tam pomniki wojenne, nie omówiono natomiast kwestii przedmiotów metalowych, które znajdowały się w kościołach, budynkach klasztornych i na cmentarzach, uznając, że obiekty te należy każdorazowo oceniać indywidualnie przed wydaniem nakazu konfiskaty. Szczególną uwagę poświęcono istniejącym upamiętnieniom Józefa Piłsudskiego: w specjalnym wykazie w załączniku drugim wymieniono te o wyjątkowej wartości artystycznej. W załączniku trzecim zamieszczono listę

dzieł sztuki z metalu, które znajdowały się w budowlach stanowiących zabytek artystyczny lub kulturowo-historyczny podlegający ochronie nie tylko w całości, lecz także w poszczególnych częściach, nawet takich jak klamki czy kraty drzwiowe. Lufy armatnie przechowywane na zamkach w Krakowie i Przecławiu – zabytki cenne artystycznie, odlane w niemieckich ludwisarniach – wymieniono w załączniku piątym, wedle zapisu w protokole, a w rzeczywistości czwartym. Różnica w numeracji wynikała z braku załącznika ze wstępną listą najważniejszych dzwonów, której nie dodano, choć wspomniano o niej w protokole (podkreślono brak dokładnych inwentarzy i dokumentów rejestrujących zasób dzwonów w Polsce). Zdziwienie może budzić niewielka liczba obiektów wykazanych w aneksach. Być może Barthel nałożył na uczestników narady jakieś dodatkowe ograniczenia, o czym – bazując na relacji Pelagii Potockiej – nie możemy przesądzać.

W załączonym wykazie pomników, figur parkowych i przykościelnych, jakie według Komisji powinny być objęte ochroną przewidzianą dla przedmiotów wyjątkowej wartości artystycznej i historycznej, wymieniono szesnaście obiektów z Warszawy, sześć z Krakowa, po jednym z Lublina i Terespoła. W przypadku Warszawy były to kolumna Zygmunta III Wazy (Agostino Locci, Constantino Tencalla i Clemente Molli, 1644) oraz inne pomniki: Mikołaja Kopernika (1830) i księcia Józefa Poniatowskiego (proj. 1826, ustawiony 1923) z rzeźbami Berthela Thorvaldsena, Budowy Szosy Brzeskiej z płaskorzeźbami Pawła Malińskiego (1825), Adama Mickiewicza (Cyprian Godebski, 1898), generała Józefa Bema (Bohdan Świącicki, 1924), Fryderyka Chopina (Wacław Szymanowski, proj. 1909, ustawiony 1926), Lotnika (Edward Wittig, proj. 1923, ustawiony 1932), Edwarda Mandella House’a (Franciszek Black, 1932),

5. Gustav Barthel, który od kwietnia 1937 r. do końca wojny był dyrektorem Kunstsammlungen der Stadt Breslau, w okupowanym Krakowie pełnił funkcję kierownika Südgruppe (Grupy Południowej) przy Sonderbeauftragter für die Erfassung und Sicherung der Kunst- und Kulturschätze (Pełnomocnikowi Specjalnym ds. Sporządzania Spisu i Zabezpieczenia Dzieł Sztuki i Zabytków Kultury).

6. Potocka, *Dziennik wydarzeń w Muzeum X.X. Czartoryskich*, s. 48, 49.

7. ANK, Akta miasta Krakowa, Metall- und Schrottsammlung, sygn. 33/0/5.1/SMKr 134: [Okólnik podpisany przez Hansa Franka jako Generalnego Pełnomocnika ds. Planu Czteroletniego dla Generalnego Gubernatorstwa dla okupowanych polskich obszarów], mps, Warschau, 2 III 1940, s. 5–7: „Gegenstände von besonderem künstlerischen und historischen Wert sind hiervon ausgenommen. Falls Zweifel bestehen, entscheidet der Sonderbeauftragte für die Sicherung der Kunstschätze im ehemaligen Polen in Benehmen mit dem Leiter der Dienststelle für den Vierjahresplan”.

8. ANK, Protokoll, mps, Krakau, 8 V 1940, s. 2: „Zu einer Besprechung über die Denkmäler, die anlässlich der Abgabe von Metall als künstlerisch wertvoll zu schützen sind, haben sich unter dem Vorsitz von Direktor Barthel die unterzeichneten polnischen Wissenschaftler zusammengefunden”.

Protokoll.

Zu einer Besprechung über die Denkmäler, die anlässlich der Abgabe von Metall als künstlerisch wertvoll zu schützen sind, haben sich unter dem Vorsitz von Direktor B a r t h e l die Unterzeichneten polnischen Wissenschaftler zusammengefunden. Es wurden folgende Fragen besprochen:

1. Die unter die Beschlagnahme fallenden Kunstdenkmäler an öffentlichen Straßen und Plätzen wurden durchgeprüft und die schützenswerten Denkmäler in einer besonderen Liste beigegeben. (Anlage 1)
2. Als besondere Frage wurden die Denkmäler, die Josef Pilsudski gewidmet sind, behandelt. Als Ergebnis wurde festgestellt, daß Denkmäler des Marschalls nicht vorhanden sind, sondern nur einige Gedenkplatten, von denen die Kommission einige künstlerisch wertvollen in einem besonderen Verzeichnis namhaft macht. (Anlage 2)
3. Ebenso wurde die Frage der Erhaltung der Kriegerdenkmäler besonders behandelt. Auch hier haben die Unterzeichneten festgestellt, daß außer den in dem Verzeichnis der Anlage 1 bezeichneten Denkmäler keine schützenswerten vorhanden sind.
4. Alle in den Kirchen, Klostergebäuden und Friedhöfen enthaltenen Metallgegenstände sind nicht besprochen worden. Die Überprüfung dieser Gegenstände ist vor einer Beschlagnahmeverordnung gesondert durchzuführen.

5.

1 Pierwsza strona
protokołu z 8 maja 1940 r.,
ANK, sygn. 1576/69.
Fot. Tadeusz Zadrożny

Krakau, den 8. M a i 1940.

Galicia Sotocki Krakau
Felix Koperski Krakau
W. Bystrzycki Krakau
Dr. J. Krowczyński Krakau
Gawronski Lorentz Warschau
Dr. Adolf Szynalski Krakau
M. Jankowski

2 Druga strona protokołu
z 8 maja 1940 r., data
i podpisy sygnatariuszy,
ANK, sygn. 1576/69.
Fot. Tadeusz Zadrożny

Marii Skłodowskiej-Curie (Ludwika Nitschowa, 1935), generała Józefa Sowińskiego (Tadeusz Breyer, 1937), pułkownika Francesca Nulla (Gianni Remuzzi, 1939). Pod ochroną miały znaleźć się także dwie przykościelne rzeźby pomnikowe Andrzeja Pruszyńskiego: Chrystus niosący krzyż sprzed kościoła pw. Świętego Krzyża (1898) i figura Matki Boskiej Łaskawej sprzed kościoła pw. św. Karola Boromeusza na Chłodnej (1890), rzeźba Henryka Kuny *Dziewczyna z dzbanem* z fontanny w Parku Stefana Żeromskiego (1936) oraz metalowe elementy Grobu Nieznanego Żołnierza projektu Stanisława K. Ostrowskiego (1925)⁹. W przypadku Krakowa wymieniono pomniki: Mikołaja Kopernika (Cyprian Godebski, 1900), Adama Mickiewicza (Teodor Rygier, 1898) i Józefa Dietla (Xawery Dunikowski, 1936), oraz trzy obiekty wystawione na Plantach: pomniki Lilli Wenedy (Alfred Daun, 1884), Józefa Bohdana Zaleskiego (Pius Weloński, 1886) i Artura Grottgera (Wacław Szymanowski, 1901)¹⁰. W odniesieniu do Lublina zabiegano o ochronę dla pomnika Unii Lubelskiej

(Feliks Bentkowski, 1826), a w przypadku Terespoła – dla tamtejszego odpowiednika warszawskiego pomnika Budowy Szosy Brzeskiej (1825)¹¹.

W aneksie drugim – *Lista pomników ku czci Marszałka Piłsudskiego, które powinny być objęte ochroną w związku z wejściem w życie rozporządzenia o daninie z metali*¹² – uwzględniono obiekty wyróżniające się walorami artystycznymi. Wymieniono kilka popiersi Marszałka: w Krakowie w gmachu Dyrekcji Kolei Państwowych, a w Warszawie w siedzibach przedwojennych Ministerstw Spraw Wojskowych i Spraw Zagranicznych oraz Generalnego Inspektoratu Sił Zbrojnych. Na listę wpisano również pomnik konny na terenie Szkoły Podchorążych Piechoty w Komorowie pod Ostrowią Mazowiecką (Antoni Miszewski, 1932)¹³.

Aneks trzeci składał się z dwóch części. Część 3a zawierała wspomnianą listę budynków stanowiących w całości obiekty o dużej wartości artystycznej, których poszczególne elementy metalowe też należało objąć ochroną, natomiast część 3b dotyczyła żelaznych

9. ANK, Protokoll, mps, Krakau, 8 V 1940, s. 7, 9: „Einlage 1. Verzeichnis der Kunstdenkmäler an öffentlichen Plätzen, die anlässlich der Metallabgabeverordnung zu schützen sind – 1. Grabmal des unbekanntenen Soldaten (Metallfragmente); 2. Tencalla, Molli, Thiem. König Sigismundus d. III – Kolonne 1644; 3. Thorwaldsen. Kopernikus-Denkmal. 1830. Krakauer-Vorstadt; 4. Thorwaldsen. Poniatowski-Denkmal. 1826–1832. Marschall Piłsudski-Platz; 5. Godebski. Mickiewicz-Denkmal. 1898. Krakauer-Vorstadt; 6. Szymanowski. Chopin-Denkmal. Anfang XX Jhr. Ujazdowska-Allee; 7. Wittig. Flieger-Denkmal. 1932. Unii Lubelskiej-Platz; 8. Breyer. Sowiński-Denkmal. 1937. Wolski-Park. (Kriegerdenkmal); 9. Black. House-Denkmal. 1932. Paderewski-Park; 10. Nitsch. Curie-Skłodowska-Denkmal. 1936. Wawelskastrasse; 11. Kuna. Brunnenfigur. 1936. Żeromski-Park (Żoliborz); 12. Empire-Chaussee-Denkmal. 1823. Grochowskastrasse (Eisen). 13. Kamiński [tu błędna informacja, ponieważ autorem nie był Michał Kamiński, twórca pomnika Dowborczyka]. Bem-Denkmal. In den Kasernen, 29 Listopadastrasse (Kriegerdenkmal). 14. Gianni Remuzzi. Büste des italienischen Obersten Fr. Nullo. Gabe der Stadt Bergamo. Frascatigasse [...] Kirchenfassade-Skulpturen: 1. Prószyński. Heilands-Figur. Heilige Kreuz-Kirche. Krakauer-Vorstadt; 2. Prószyński. Gottesmutter-Figur. St. Carl Borromäus-Kirche. Chłodnastrasse”.
10. Ibid., s. 11: „Krakau: Hof der Jagiellonischen Bibliothek: Kopernikus-Statue; Alter Markt: Mickiewicz-Denkmal (grösster polnischer Dichter); Franziskanerplatz: Dietl-Statue (Arzt, Professor der Universität und Stadtpräsident); Parkanlagen (Planty): 1. Grottger-Büste und Relief (berühmter Künstler aus Mitte des XIX Jhr.); 2. Lilla Weneda (Einzelfigur – poetische Gestalt); 3. Zaleski-Statue (in der Nähe des Barbakans) polnischer Dichter”.
11. Ibid., s. 13: „Lublin: [...] Unia Lubelska-Denkmal. 1869 [tu prawdopodobnie błąd w datowaniu pomnika, powstały z połączenia daty faktycznej z datą roczną Unii Lubelskiej 1569 i jednocześnie datą wystawienia w Lublinie pierwszego pomnika upamiętniającego ten akt]. (Eisen, mit Platte aus Bronze); Biała – Terespol: [...] Empire-Chaussee-Denkmal. 1826 – bei Biała in der Richtung Terespol. (Eisen)”.
12. Ibid., s. 17, 19, 21: „Einlage 2. Verzeichnis der Ehrendenkmäler des Marschalls Piłsudski, die anlässlich der Metallabgabeverordnung zu schützen wären”.
13. Ibid., s. 19: „Krakau: Büste im Inneren der Eisenbahndirektion; Warschau: 1. Büste im Inneren des Kriegsministeriums, 6 Sierpnia-Strasse; 2. Büste im Inneren des Palais Brühl, Marschall Piłsudski-Platz; 3. Büste im Inneren des Armee-Inspektorats, Belweder-Allee; Komorowo bei Ostrów Mazowiecki: Piłsudskireiterdenkmal”.

ogrodzeń i zabytkowych krat¹⁴. W części pierwszej wymieniono Zamek Królewski na Wawelu, pałac Franciszka Potockiego przy ul. Brackiej w Krakowie, renesansowy zamek w Baranowie Sandomierskim, zamek Alfreda Potockiego w Łańcucie, warszawskie pałace Na Wyspie w Łazienkach, Janusza Radziwiłła przy ul. Bielańskiej i Józefa Potockiego przy Krakowskim Przedmieściu, a także znajdujące się w ówczesnym dystrykcie warszawskim pałace Maurycego Potockiego w Jabłonnie, Janusza Radziwiłła w Nieborowie i Adama Branickiego w Wilanowie oraz pałac Zamoyskich w Klemensowie położonym w dystrykcie lubelskim¹⁵. W części drugiej w odniesieniu do Krakowa uwzględniono ozdobne ogrodzenie wokół kamienia granicznego z 1782 r. u zbiegu ulic Długiej i Pędzichów oraz XVII-wieczne uliczne łańcuchy: przy zbiegu ul. Szpitalnej i pl. Mariackiego, przy ul. Floriańskiej 17 i ul. Świętego Tomasza, przy ul. Sławkowskiej 13/15 i ul. Świętego Marka oraz przy Rynku 26 i ul. Wiślniej. W Warszawie do objęcia ochroną rekomendowano ogrodzenie i metalowe fragmenty pomnika Adama Mickiewicza, klasycystyczne kraty bram Uniwersytetu Warszawskiego od strony Krakowskiego Przedmieścia i ul. Oboźnej, rokokowe kraty w pałacach Brühla, Branickich przy ul. Podwale i Józefa Potockiego przy Krakowskim Przedmieściu, kratę z dziedzińca pałacu Walekich przy ul. Rymarskiej 2, klasycystyczne kraty byłego Ministerstwa Skarbu przy ul. Rymarskiej 5 oraz pałaców: Dückerta przy ul. Długiej 40, Marii z Lubomirskich

Radziwiłłowej przy ul. Długiej 26, Blanka przy placu Teatralnym, a także Belwederu i pałacu w Wilanowie oraz byłej siedziby Rady Ministrów przy Krakowskim Przedmieściu¹⁶.

Ostatni, czwarty aneks zawierał tabelaryczny wykaz dziewiętnastu starych luf armatnich, z datami odlania oraz opisem herbów i zdobień. Wymieniono wyroby niemieckich giserni przechowywane na Zamku Królewskim na Wawelu oraz dwie XVI-wieczne lufy armatnie z renesansowego pałacu w Przeclawiu, będące własnością Stanisława Reya¹⁷. Lufy armatnie z Wawelu opisano, podając długość, kaliber i daty. Przy dziewięciu wskazano także nazwisko ludwisarza. Dwoma ostatnimi pozycjami z tego spisu były armatki Oswalda Baldnera, nadwornego odlewnika dział króla Zygmunta Augusta, które do zbiorów wawelskich zakupiono w Wiedniu jesienią 1936 r.¹⁸

Każdy z aneksów został podpisany przez wszystkich członków Komisji, względnie przez kilku jej przedstawicieli.

POWOŁANIE KOMISJI ZŁOŻONEJ Z POLSKICH MUZEALNIKÓW I HISTORYKÓW SZTUKI

W połowie kwietnia 1940 r. Karl Schmid, krakowski starosta miejski, wydał obwieszczenie o „zbiórce starego żelaza”. Zobowiązywało ono drobnych przedsiębiorców i mieszkańców Krakowa do natychmiastowego dostarczania złomu – w tym wszelkich ogrodzeń, sprzętów gospodarstwa domowego i gospodarstw rolnych – do

14. Ibid., s. 25, 27, 29, 31, 33, 35: „Einlage 3: a. Verzeichnis derjenigen Gebäude, die in ihrem Gesamtbestande als kü[n]stlerische Einheit gelten und deren Einzelteile aus Metall (Türklinken, Tür- und Fenstergitter) zu schützen sind; b. Eiserne Umzäunungen (Gitter)”.
15. Ibid., s. 27, 29: „Krakau: Krakauer Burg, Brackgasse 2, Palais Louis XVI des Grafen Franz Potocki; Distrikt Krakau: Baranów, Renaissance-Schloss des Herrn Dolański; Łańcut bei Rzeszów, Schloss aus d. XVIII Jrh. des Grafen Alfred Potocki; Warschau: Palais Łazienki; Bielańskastrasse 14, klassizistisches Palais des Fürsten Janusz Radziwiłł; Krakowskie Przedmieście 15, klassizistisches Palais des Grafen Joseph Potocki; Distrikt Warschau: Jabłonna bei Warschau, klassizistisches Palais des Grafen Mauritius Potocki; Nieborów bei Łowicz, Schloss, XVIII Jrh., des Fürsten Janusz Radziwiłł; Wilanów bei Warschau, Schloss aus d. XVII Jrh. des Grafen Adam Branicki; Distrikt Lublin: Klemensów bei Zamość, Schloss des Grafen Zamoyski”.

16. Ibid., s. 31, 33, 35.
17. Ibid., s. 39, 41, 43, 45: „Einlage 4: Verzeichnis der alten Kanonenlaufröhren an der Burg zu Krakau /Erzeugnisse der deutschen Giesser, mit Jahreszahlen, Wappen und Ornamentierung/ die anlässlich der Metallabgabeverordnung zu schützen sind”.

18. Ibid., s. 43: „Zwei kleine Kanonen [...] Burgvorhalle II Stock, vom Nürnberger Giesser Oswald Baldtner”; por. Zbigniew Bocheński, „Dwie nieznanne armatki Oswalda Baldnera na Zamku Wawelskim”, *Rocznik Krakowski* 38 (1937), s. 229–231; id., „Armaty Oswalda Baldnera”, *ibid.*, s. 85–96; o innych podanych w wykazie lufach, odzyskanych w ramach rewindykacji ze Związku Sowieckiego w 1924 r. zob. Maria Grodzicka, „Armaty Władysława IV na Zamku Wawelskim”, *Arsenal* 1, nr 2 (1958), s. 35–38.

wyznaczonych punktów zbiórki¹⁹. Wcześniej jednak rozporządzeniem Hansa Franka z 2 marca 1940 r. ogłoszono rekwizycję metali na potrzeby wojenne w całym GG.

Aby przekonać się, jak narastało napięcie umiejętnie podsycane przez niemieckich urzędników, warto sięgnąć do *Dziennika wydarzeń* Pelagii Potockiej. We wtorek, 9 kwietnia 1940 r., Alois Albrecht w odpowiedzi na pytanie o wyłączenie dzieł sztuki z rekwizycji brązu i miedzi zapewnił Potocką, że dzwon Zygmunt i pokrycie kopuły Kaplicy Zygmuntowskiej pozostaną nienaruszone. Trudno dziś stwierdzić, czy mówił poważnie, czy po prostu szydził. Nazajutrz u księcia arcybiskupa Adama Stefana Sapiehy odbyła się narada w sprawie spisów kościelnych obiektów artystycznych z brązu i miedzi, w tym dachów i dzwonów. W następnym wtorek, 16 kwietnia, na kolejnym spotkaniu Albrecht poinformował Potocką, że w Rzeszy wszystkie metalowe przedmioty stanowiące własność państwową lub publiczną mają być rekwirowane bez względu na to, czy są dziełami sztuki, czy nie przedstawiają wartości artystycznej. Przekonywał ją jednak, że w GG władze nie chcą postępować aż tak radykalnie i zamierzają powołać Komisję, która sporządzi spisy najcenniejszych dzieł sztuki z metalu, w pierwszej kolejności – kościelnych.

Przy tego typu presji nietrudno było nakłonić Pelagię Potocką, z ogromnym trudem zabiegającą o ratowanie artystycznych, archeologicznych i bibliotecznych zbiorów Potockich z pałacu w Krzeszowicach, wyznaczonego na letnią rezydencję Hansa Franka, aby przystąpiła do Komisji i wskazała do niej inne kompetentne osoby. Nadzieja uratowania choć części obiektów stanowiła silny imperatyw do działania, choć rozsądek kazał wątpić w skuteczność Komisji organizowanej przez Niemców, a nawet ostrzegał przed ryzykiem legitymizowania działań okupanta.

Konieczność przeciwdziałania rekwizycjom akcentował mocno Kopera, który uznał wejście w skład

zespołu za swój obowiązek. To stanowisko podzielał również Ksiądz Metropolita. Przekonało się o tym dwóch pracowników Muzeum Narodowego – Kazimierz Buczkowski i Edward Łebkowski – którzy w tej sprawie zasięgaliby rady Sapiehy. Mimo pouczeń metropolity krakowskiego skrupuły obu panów wzięły górę i odmówili oni udziału w pracach Komisji²⁰.

Stefan Komornicki, który po uwolnieniu z obozu koncentracyjnego w Sachsenhausen powrócił do Krakowa 9 lutego 1940 r., tak podupadł na zdrowiu, że nie mógł uczestniczyć w posiedzeniach Komisji, dlatego brało w nich udział pięć osób i to ich podpisy widnieją pod protokołem i załącznikami. Szóstą osobą podpisaną pod dokumentem był Stanisław Lorentz, który jednak nie uczestniczył w posiedzeniach w Krakowie, ale odbył spotkanie z Barthlem w Warszawie. Komisja zbierała się kilkakrotnie, na pewno 22, 23 i 24 kwietnia. Wykazy obiektów zalecanych do szczególnej ochrony musiały być gotowe do 1 maja. Nie było zatem żadnych uwarunkowań wynikających z treści protokołu ani też z trybu prac Komisji, by dokument opatrzyć datą 8 maja 1940 r. Można więc założyć, że o takim właśnie datowaniu zadecydowały czynniki zewnętrzne.

ROZPORZĄDZENIE HANSA FRANKA Z 2 MARCA 1940 R. I ZBIÓRKA METALI W GENERALNYM GUBERNATORSTWIE NA POTRZEBY WOJENNE RZESZY NIEMIECKIEJ

Powstanie protokołu wynikało bezpośrednio z rozporządzenia Generalnego Gubernatora wydanego 2 marca 1940 r. w Warszawie przy okazji odbywającego się tam pierwszego posiedzenia Komisji Obrony Rzeszy (Reichsverteidigungsausschuss) w Generalnym Gubernatorstwie dla okupowanych polskich obszarów²¹. Rozporządzenie ujęto w formę pisma adresowanego do wszystkich przedstawicieli władz GG, zwierzchników różnych formacji policji i służby bezpieczeństwa, władz dystryktów i pełnomocników urzędów Rzeszy. Hans

19. ANK, Metall- und Schrottsammlung, sygn. 33/0/5.1/SMKr 134, s. 11, 12; zob. np. Edward Kubalski, *Niemcy w Krakowie. Dziennik 1. IX. 1939 – 18. I. 1945*, red. Jan Grabowski, Zbigniew R. Grabowski (Kraków: Austeria, 2010), s. 58.

20. Potocka, *Dziennik wydarzeń w Muzeum X.X. Czartoryskich*, s. 46, 48, 49.

21. O przebiegu tego posiedzenia Komitetu Obrony Rzeszy, na którym Hans Frank występował jako Komisarz Obrony Rzeszy w GG, zob. Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej (dalej: Archiwum IPN), *Dziennik Hansa Franka, Tagebuch*, t. 9: Arbeitssitzungen, 24. Februar – November 1940, mps, sygn. GK 95/09, k. 78–95; fragmenty protokołu w tłumaczeniu na język polski zob. *Okupacja i ruch oporu w dzienniku Hansa Franka 1939–1945*, t. 1, red. Zofia Polubiec, wybór i oprac. Stanisław Płoski et al., tłum. Danuta Dąbrowska, Mieczysław Tomala (Warszawa: Książka i Wiedza, 1970), s. 158–168; rozporządzenie o obowiązkowej zbiórce metali zob. ANK, Metall- und Schrottsammlung, sygn. 33/0/5.1/SMKr 134, s. 5–7.

Frank, przywoławszy błędy z okresu I wojny światowej, które polegały jakoby na zbyt późnym zarządzaniu zbiórki metali na cele wojenne, co nie pozwoliło Niemcom wykorzystać jej efektów w niezbędnym zakresie, nakazał, by wszystkie przedmioty wykonane z miedzi, cyny, niklu, ołowiu i ich stopów znajdujące się zarówno w domach, jak i z urzędach przekazać na potrzeby wojennych rezerw surowcowych. Spod tego obowiązku wyłączono obiekty o szczególnej wartości artystycznej i historycznej, a decyzję o ich losie oddano w ręce wspomnianego Specjalnego Pełnomocnika, jego urzędu, a także kierownika Urzędu ds. Planu Czteroletniego, z którym Specjalny Pełnomocnik miał współpracować²². Generalny Gubernator oczekiwał, że wszyscy kierownicy działów wesprą zbiórkę metali osobiście i zdecydowanie. Co charakterystyczne, rozporządzenie zawierało także instrukcję, która nakazywała nie tylko zbiórkę drobnych przedmiotów (takich jak popielniczki, blaty, przyciski do papieru, oprawy oświetleniowe, elementy dekoracyjne, dzbanki, czajniki, tace, naczynia do jedzenia i picia oraz sprzęty biurowe i gospodarstwa domowego), lecz także demon-taż okuć drzwiowych i okiennych, haków, konsoli, krat, bram, balustrad, figur, herbów, płaskorzeźb, boazerii, płycin ściennych i drzwiowych itp. Wszystkie zebrane przedmioty miały być natychmiast rozbite, zmiażdżone i sprasowane, by nie nadawały się do użytku. Sprawa musiała być pilna, skoro nałożono na kierowników wydziałów obowiązek złożenia do 10 kwietnia 1940 r. szefom dystryktów meldunku o zakończeniu zbiórki i o przybliżonej całkowitej masie metali gotowych do odebrania²³.

Hans Frank wielokrotnie przywoływał słowa Wodza i Kanclerza Niemiec wypowiedziane doń 15 września 1939 r. w pociągu pancernym nieopodal Gogolina. Definiowały one cel powierzonej mu misji i w oczywisty sposób ją legitymizowały. Podczas konferencji z kierownikami wydziałów zwołanej 19 stycznia 1940 r. Gubernator przedstawił je następująco: „[...] otrzymałem polecenie objęcia administracji zdobytych terenów wschodnich z rozkazem szczególnym bezwzględniego wyeksploatowania tego terytorium jako obszaru wojennego i kraju zdobytego oraz uczynienia z niego kupy gruzów z punktu widzenia jego struktury gospodarczej, socjalnej, kulturalnej i politycznej”²⁴. Dodał przy tym, że po pierwszych miesiącach rządów jego własne podejście do koncepcji absolutnego zniszczenia podbitego kraju uległo zmianie. W Generalnym Gubernatorstwie dostrzeżono bowiem pełnowartościową część składową niemieckiej przestrzeni życiowej, która mogłaby przynieść Rzeszy wiele korzyści. Zgodnie z nowym kierunkiem pojmowania zadań okupacyjnej administracji w GG wdrożono założenia Planu Czteroletniego, dając temu obszarowi szansę przyczynienia się do realizacji ogólnoniemieckiego celu²⁵.

Faktycznie, ponad miesiąc wcześniej, 4 grudnia 1939 r., doszło w Berlinie do konferencji poświęconej eksploatacji gospodarczej GG, w której udział wzięli marszałek polny Hermann Göring, Pełnomocnik Rzeszy ds. Planu Czteroletniego Walther Funk, minister gospodarki oraz dwaj ministrowie bez teki – Hans Frank i Arthur Seyß-Inquart, zastępca Generalnego Gubernatora. Debatowali oni nad kwestiami istotnymi dla gospodarki Niemiec, czyli założeniem banku

22. ANK, Metall- und Schrottsammlung, sygn. 33/0/5.1/SMKr 134, s. 6; por. przyp. 7.

23. ANK, Metall- und Schrottsammlung, sygn. 33/0/5.1/SMKr 134, s. 6: „Die gesammelten Gegenstände sind sofort zu zerschlagen, zu zerkleinern oder zusammenzupressen und so für einen weiteren Gebrauch wertlos zu machen. Bis spätestens 10. April d.J. haben die Dienststellenleiter dem Chef ihres Distriktes den Abschluß der Sammlung in ihrer Dienststelle und das ungefähre Gesamtgewicht der zur Abholung bereiten Metalle zu melden”.

24. Polski przekład wypowiedzi Hansa Franka zob. Tadeusz Cyprian, Jerzy Sawicki, *Siedem wyroków Najwyższego Trybunału Narodowego* (Poznań: Instytut Zachodni, 1962), s. 350; w brzmieniu oryginalnym: „Am 15. September 1939 erhielt ich den Auftrag, die Verwaltung der eroberten Ostgebiete aufzunehmen, mit dem Sonderbefehl, diesen Bereich als Kriegsgebiet und Beuteland rücksichtslos auszupowern, es in seiner wirtschaftlichen, sozialen, kulturellen, politischer Struktur sozusagen zu einem Trümmerhaufen zu machen” (Archiwum IPN, sygn. GK 95/02, mps, k. 37 [4]); por. Stanisław Piotrowski, *Sprawy polskie przed Międzynarodowym Trybunałem Wojennym w Norymberdze*, t. 1: *Dziennik Hansa Franka* (Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze, 1956), s. 96, 260, 261, 402, 403.

25. „Eine wichtige Auswirkung dieses neuen Grundsatzes ist die Einführung des Vierjahresplans in diesem Gebiet, das damit ausgerichtet ist auf das gesamtdeutsche Ziel”; Archiwum IPN, sygn. GK 95/02, mps, k. 37 [4]; por. Piotrowski, *Sprawy polskie przed Międzynarodowym Trybunałem Wojennym w Norymberdze*, s. 96, 260, 261, 402, 403.

emisyjnego i kredytowego w Krakowie dla finansowego odciążenia Rzeszy oraz nad eksploatacją gospodarczą okupowanego obszaru przy zastosowaniu takich kierunków i metod, które będą najbardziej korzystne dla Niemiec (np. utrzymanie i organizacja produkcji zbrojeniowej na miejscu, sposób wykorzystania surowców i półfabrykatów czy wyznaczenie rejonów odbudowy).

Wówczas, w kameralnej scenerii służbowego mieszkania Göringa, Hans Frank otrzymał akt powołania na stanowisko Komisarza Obrony Rzeszy w GG oraz nominację na Generalnego Pełnomocnika ds. Planu Czteroletniego²⁶. To wprowadzało GG wprost na drogę włączenia w realizację Planu Czteroletniego i rodziło konieczność zorganizowania odpowiedniego biura, którego kierownikiem został generał brygady Robert Bührmann.

To właśnie generał Bührmann, człowiek wpływowi zarówno w kręgach gospodarczych Rzeszy, jak i w administracji GG, 15 lutego 1940 r. podczas narady kierowników wydziałów Urzędu Generalnego Gubernatora zrelacjonował przebieg konferencji poświęconej celom, metodom i zakresowi eksploatacji gospodarczej GG. Odbyla się ona 12 lutego w Carinhall, rezydencji Göringa. Poza gospodarzem i Generalnym Gubernatorem wzięli w niej udział Johann Ludwig hr. Schwerin von Krosigk, minister finansów Rzeszy, nieprzedstawiony z nazwiska sekretarz stanu oraz namiestnicy i gauleiterzy z terenów graniczących z GG. Podstawą rozmów było jednoznaczne stwierdzenie, że tereny zarządzane przez Generalnego Gubernatora zostały zdobyte po to, by wzmocnić potencjał wojenny Rzeszy Niemieckiej, dostarczać siłę roboczą oraz surowce. Marszałek Göring postanowił o zajęciu dzwonów kościelnych, zasugerował przy tym, by kościołom pozostawić tylko po jednym instrumencie. Wyraził zgodę na usuwanie dachów miedzianych oraz rekwizycję sprzętu domowego z cyny,

mosiądzu i miedzi. Polecił, by z powodów propagandowych powstrzymać się od wydawania specjalnych zarządzeń i akcję przeprowadzać w ramach decyzji wynikających z realizacji ogólnych założeń Planu Czteroletniego, na które trzeba poczekać. Należało działać tak, aby uniknąć niekorzystnego wrażenia na arenie międzynarodowej²⁷. Dlatego właśnie w kwestii obowiązkowej zbiórki metali trudno znaleźć odpowiedni akt ogłoszony w *Dzienniku Rozporządzeń Generalnego Gubernatora dla okupowanych polskich obszarów*²⁸ – obciążenia informacyjno-propagandowe i organizacyjne przerzucono na kierownictwa wydziałów i administrację lokalną. Podczas konferencji Göring zastrzegł jednak, że rekwizycja przedmiotów metalowych nie obejmuje dzieł sztuki, o czym nie omieszkał przypomnieć także generał Bührmann²⁹.

Działania wojenne potęgują wzrost zapotrzebowania na metale. Po czterech latach realizacji Planu Czteroletniego, mającego na celu poprawę standardu życiowego Niemców, a w rzeczywistości ukierunkowanego na rozwój przemysłu zbrojeniowego i uzyskanie przez armię pełnej gotowości bojowej, zasoby surowcowe Rzeszy były na wyczerpaniu. Zmuszało to jej władze do sięgania po surowce wtórne, szczególnie po przedmioty z metali nieżelaznych. Nie gardzono przy tym nawet metalowymi klamkami, kufłami do piwa, aniołkami nagrobnymi, metalowymi krzyżami czy też mniej lub bardziej zużytymi instrumentami dętymi. Przydatne okazywało się wszystko, co można było przetopić, aby zaspokoić potrzeby armii, choćby w zakresie produkcji pocisków. Kolejnym etapem mogło być już tylko zarządzenie rekwizycji dzwonów, a tego typu rozwiązania miały przecież w Niemczech tradycję. Zbrojeniu armii służyły rekwizycje dzwonów w czasie I wojny światowej na terenie monarchii austro-węgierskiej i w cesarstwie niemieckim, zarządzane już w 1915 r.,

26. *Rok 1939 w dzienniku Hansa Franka*, wstęp i oprac. Paweł Kosiński, tłum. Wiktor Grotowicz (Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, 2019), s. 126–130; *Okupacja i ruch oporu w dzienniku Hansa Franka*, t. 1, s. 91–93; Piotrowski, *Sprawy polskie przed Międzynarodowym Trybunałem Wojennym w Norymberdze*, s. 256, 398; oryginał: Archiwum IPN, sygn. GK 95/1, k. 86–89 (d. 84a–84d).

27. *Okupacja i ruch oporu w dzienniku Hansa Franka*, t. 1, s. 148–150; oryginał: Archiwum IPN, sygn. GK 95/2, k. 75–78 (d. 70–73).

28. *Verordnungsblatt des Generalgouverneurs für die besetzten polnischen Gebiete / Dziennik rozporządzeń Generalnego Gubernatora dla okupowanych polskich obszarów*, 1940.

29. *Okupacja i ruch oporu w dzienniku Hansa Franka*, t. 1, s. 150; por. „Von der Beschlagnahme der genannten Metallgegenstände seien Kunstgegenstände ausgenommen”, Archiwum IPN, sygn. GK 95/2, k. 78 (d. 73).

a nasilone zwłaszcza w 1917 r. Wiele dzieł ludwisarskich zostało wówczas zdjętych, zabranych i przetopionych³⁰.

Göring, jako Pełnomocnik ds. Planu Czteroletniego wyposażony w szerokie kompetencje w kwestiach gospodarki, ogłosił 15 marca 1940 r. rozporządzenie dotyczące zbiórki metali kolorowych, nakazujące, by „w celu stworzenia rezerwy metalu niezbędnej do prowadzenia długotrwałych działań wojennych, [...] dzwony z brązu i miedziane elementy budynków przejąć i natychmiast udostępnić je niemieckiej rezerwie zbrojeniowej”³¹. Rozporządzenie otwierało drogę do podobnych działań w GG. Tu także, podobnie jak w Rzeszy, Niemców i folksdojczów mobilizowano do wydajnego gromadzenia metali na potrzeby ogłoszonej zbiórki. Marszałek polny Göring wystosował 27 marca 1940 r. apel do narodu niemieckiego, aby każdy złożył ukochanemu Wodzowi urodzinowy dar w postaci przedmiotów z mosiądzu, miedzi, brązu, żelaza, niklu, ołowiu i cyny oraz ich stopów (il. 3)³². Naród, poddany intensywnej propagandzie, wyzbywał się przeróżnych sprzętów gospodarstwa domowego. Rezultat akcji podobno przerósł oczekiwania organizatorów.

Idea złożenia Wodzowi i Kanclerzowi Rzeszy daru ze złomu metali trafiła na podatny grunt również w administracji GG, czego dowodem niech będzie pismo z 3 kwietnia 1940 r. sformułowane w imieniu

Richarda Zetschke, kierownika Wydziału Gospodarczego w Urzędzie Generalnego Gubernatora, adresowane do urzędników władz niemieckich w dystrykcie krakowskim. Podobne pisma kierowano zapewne także do urzędników innych dystryktów. Powołując się na odezwę Göringa, Zetschke nakazywał, by „zbiórkę [...] przeprowadzić z całą energią i tak szybko, aby wynik mógł zostać przekazany Wodzowi jako prezent urodzinowy”³³. Przypominał też, że już wcześniej Generalny Pełnomocnik ds. Planu Czteroletniego w GG zlecił niemieckim urzędom i instytucjom zgromadzenie przedmiotów wykonanych z metalu. W związku z tym pracowników dystryktu krakowskiego proszono o przeszukanie własnych biur i mieszkań w celu usunięcia wszelkich zbędnych przedmiotów i zastąpienia niezbędnych elementów niemetalowymi zamiennikami³⁴.

W GG, jak zapewniano, akcja przebiegała pomyślnie, jednak organizatorzy liczyli najwyraźniej na lepsze efekty. W piątek, 5 kwietnia 1940 r., na Zamku Wawelskim odbyła się konferencja poświęcona pozyskiwaniu metali, zorganizowana w związku z przybyciem z Rzeszy SS-Oberführera Zimmermanna, który przedstawił zgromadzonym nowe pomysły na zdynamizowanie akcji sformułowane w berlińskiej centrali. Sugerował między innymi, żeby zachęcić ludność polską i żydowską do partycypowania w daninie z metali. Radził, by

30. *Dzwony starodawne z przed r. 1600 na obszarze b. Galicji. Na podstawie materiałów zebranych i opracowanych przez dra Karola Badeckiego, prof. dra Feliksa Kopereę, dra Stanisława Tomkowicza oraz własnych zredagował i opatrzył wstępem dr. Tadeusz Szydlowski* (Kraków: Wydane z zasiłkami Polskiej Akademii Umiejętności, Ministerstwa Sztuki i Kultury oraz Powszechnego Związku Polskich Artystów Plastyków, 1922), s. IV; *Straty wojenne. Zabytkowe dzwony utracone w latach 1939–1945 w granicach Polski po 1945 / Wartime Losses. Historic Bells Lost Between 1939–1945 within post-1945 Borders of Poland*, oprac. Jerzy Gołoś, Agnieszka Kasprzak-Miler (Poznań: Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Biuro Pełnomocnika Rządu do Spraw Polskiego Dziedzictwa Kulturalnego za Granicą, 2000), s. 13–17; Marcelli Tureczek, *Leihglocken. Dzwony z obszaru Polski w granicach po 1945 roku przechowywane na terenie Niemiec / Bells from Territories within Post-1945 Borders of Poland Stored in Germany* (Warszawa: Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Departament Dziedzictwa Kulturowego, 2011), s. 17, 19–21, 28–31; Klaus Schulte, *Glocken-Schicksale. Denkmalwerte deutsche Glocken: Verluste vor und nach 1945 – Glocken im Ostteil Berlins* (Berlin: BeBra Wissenschaft, 2019), s. 15–19.

31. „Anordnung zur Durchführung des Vierjahresplans über die Erfassung von Nicht-eisenmetallen. Vom 15. März 1940”, w: *Reichsgesetzblatt. Teil 1. Jahrgang 1940. Erstes Halbjahr* (Berlin: Reichsverlagsamt, 1940), s. 510.

32. *Metallspende des deutschen Volkes von 26. März bis 6. April*, druk ulotny, Berlin, Deutsches Historisches Museum, nr inw. Do 56/1594.38, dostęp 10 marca 2024, <https://www.deutsche-digitale-bibliothek.de/item/CBOIEKKT3PPWGKRWVWF5RRK7VZJELWLZ>.

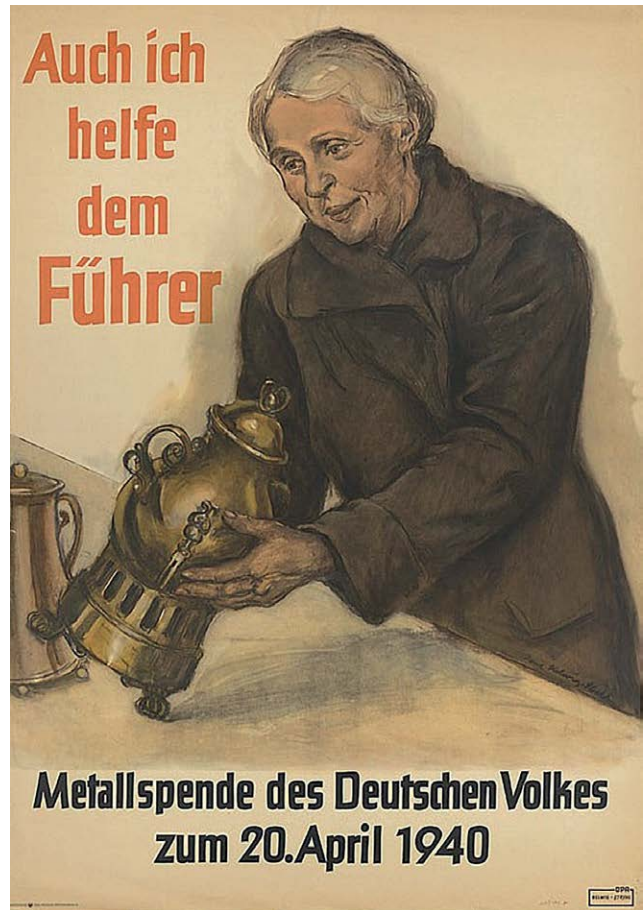
33. ANK, Metall- und Schrottsammlung, sygn. 33/0/5.1/SMKr 134, mps, s. 9, 10: „Die Sammlung soll mit allem Nachdruck und so rasch durchgeführt werden, daß das Ergebnis dem Führer als Geburtstagsgeschenk mitgeteilt werden kann”.

34. Ibid.

próbować nakłonić polski Kościół do uległości lub współpracy w sprawie pozyskiwania dzwonów³⁵.

Niemal miesiąc po tej naradzie, 3 maja 1940 r., Bührmann mógł zaraportować Generalnemu Gubernatorowi, że efekty zbiórki metali przeszły wszelkie oczekiwania – berliński Urząd ds. Planu Czteroletniego stwierdził, że zgromadzono dwa miliony ton³⁶. Co więcej, szef urzędu spodziewał się także dużych dostaw z koncernu Hermann Göring-Werke. Towarzyszący mu radca rządowy Bergmann był bardziej wstrzemięźliwy w zachwytach – wskazywał na brak jednolitego systemu informacji i zarządzania, który utrudniał akcję. Poza tym uważał, że w przyszłości konieczne będą zbiórki metali z gospodarstw domowych zarówno Polaków, jak i etnicznych Niemców, rejestracja i rekwizycja dzwonów kościelnych i tym podobne działania³⁷.

Faktycznie, zakres już nie tyle zbiórki, ile „mobilizacji metali” na potrzeby realizacji zadań gospodarki wojennej w maju 1940 r. rozszerzył się i objął kolejne obszary. Trzy dni po spotkaniu Franka z generałem Bührmannem i radcą rządowym Bergmannem, 6 maja 1940 r., w imieniu Generalnego Gubernatora rozesłano do władz dystryktów oraz starostów miejskich i powiatowych poufne pismo informujące, że akcja zbiórki metali będzie kontynuowana i obejmie luźne metalowe przedmioty z polskich, ukraińskich i żydowskich gospodarstw domowych, dzwony kościelne, metalowe przedmioty zamontowane w domach, które można wymienić na elementy niemetalowe, oraz metale z obiektów i zakładów przemysłowych. Pismo to zapowiadało, że Generalny Gubernator wystosuje specjalny apel do Niemców nawołujący ich do ofiarnego zbierania metali z gospodarstw domowych – widocznie odzew wśród folksdojczów nie był wystarczający³⁸. W kolejnym piśmie z 9 maja 1940 r., kierowanym do tych samych osób, czyli do szefów dystryktów, starostów miast i powiatów, Frank przypomniał o rozporządzeniu z 2 marca 1940 r., które wskazywało na ogromne znaczenie zbiórki metali – celem było przecież stworzenie narodowej rezerwy zbrojeniowej.

3 Paul Helwig-Strehl, *Auch ich helfe dem Führer. Metallspende des deutschen Volkes zum 20. April 1940*, plakat zachęcający do zbiórki metali z okazji urodzin Adolfa Hitlera, 1940. Fot. <http://www.rothenburg-unterm-hakenkreuz.de>

Choć oficjalne wyniki akcji przeprowadzonej w marcu i kwietniu wydawały się satysfakcjonujące, to jednak ich analiza wykazała, że nie wszędzie w administracji GG zbiórkę przeprowadzono z należytym zapałem i oddaniem. Generalny Gubernator wyraził nadzieję, że w przyszłości wszystkie urzędy z odpowiedzialnością i entuzjazmem będą kontynuować wysiłki na rzecz gromadzenia metali dla osiągnięcia zwiększonych wyników

35. Z zapisów *Dziennika* wynika jednak, że sama myśl o jakimkolwiek porozumieniu z Kościołem w Polsce bardzo wzburzyła Hansa Franka. Uważał on, że nie ma potrzeby oszczędzać kościołów, gdyż Polacy – ludność obca etnicznie – powinni być wdzięczni za to, że miejsca kultu pozostały otwarte; Archiwum IPN, sygn. 95/4, mps, k. 12, 13 (d. 9, 10 i 246, 247).

36. Ibid., k. 133 (d. 130 i 359): *Ergebniss der Metallsammlung*; por. ibid., k. 57 (d. 291): rozważania na temat szacowanych ilości metali i złomu żelaznego, których oczekiwano w berlińskim Urzędzie ds. Planu Czteroletniego i w biurze krakowskim.

37. Ibid., k. 133 (d. 130 i 359).

38. ANK, Metall- und Schrottsammlung, sygn. 33/0/5.1/SMKr 134, s. 85, 86: *Mobilisierung von Metallen*.

tej ważnej i nadal toczącej się wojny totalnej³⁹. Zgodnie z zapowiedzią sformułowaną w omówionym tu poufnym piśmie Franka z 6 maja Bührmann, jako kierownik Biura ds. Planu Czteroletniego, rozesłał 10 maja 1940 r. do tych samych wysokich przedstawicieli administracji GG wytyczne w sprawie wdrażania środków „mobilizacji” metali zarządzonych przez Generalnego Gubernatora. W piśmie Bührmanna znalazło się zalecenie, by wszelkie działania ograniczały się do tych przedmiotów, które w całości lub części wykonano z miedzi, niklu, ołowiu i cyny, mosiądzu, tombaku, alpaki, zrezygnowano natomiast z rzeczy wykonanych z metali lekkich, czyli aluminium, magnezu, cynku i żelaza. Wskazano, kto w terenie powinien ponosić odpowiedzialność za powodzenie akcji, a także – gdzie i jak organizować punkty odbioru metali, kto ma odpowiadać za transport, jakimi wagonami należy przewozić zgromadzone metale. Do transportu przeznaczono wagony kolejowe typu „G”, czyli kryte, normalnej budowy, służące do przewozu ładunków wrażliwych na warunki atmosferyczne. Każdy wagon miał mieć wystawiony odpowiedni list przewozowy, a przesyłka – awizo. Ładunki należało kierować do hut na terenie Rzeszy, a zawiadomienia o przygotowaniu transportu wysłać zarówno do Urzędu Rzeszy ds. Metali w Berlinie, jak i Biura ds. Planu Czteroletniego w Krakowie oraz przedsiębiorstw koordynujących przetwarzanie metali w Krakowie i Łodzi. I co najważniejsze: wszystkie przesyłki musiały być wyraźnie opisane jako „darowizny metalu”, czyli „Metallspende”⁴⁰.

W wytycznych uzupełniających, opatrzonych datą 3 czerwca 1940 r., przywołano omawiany protokół z 8 maja 1940 r. i jego ustalenia w części dotyczącej zabytków wymagających ochrony. General Bührmann zawiadamiał szefów dystryktów oraz starostów miejskich

i powiatowych, że „Pełnomocnik Specjalny ds. Ochrony Zabytków Sztuki w byłej Polsce [sic!] w porozumieniu ze mną i na wniosek powołanej przez niego komisji polskich naukowców zdecydował, że przez władze ze zbiórki metali zwolnione są następujące zabytki jako posiadające szczególną wartość artystyczną i historyczną”⁴¹. W piśmie wymieniono pomniki opisane w aneksie pierwszym protokołu, łącznie z pomnikiem konnym marszałka Józefa Piłsudskiego, ale – niestety – w zmienionym porządku i z pominięciem niektórych obiektów. Na liście brakowało warszawskich pomników Adama Mickiewicza, Fryderyka Chopina, obelisku Budowy Szosy Brzeskiej oraz jego odpowiednika z Terespoła. Nie uwzględniono także figur Zbawiciela sprzed kościoła Świętego Krzyża i Matki Boskiej Łaskawej sprzed kościoła św. Karola Boromeusza – w założeniach „mobilizacji metali” potraktowano je jako dobra kościelne, których najwyraźniej na razie nie trzeba wymieniać, gdyż „przedmioty metalowe znajdujące się w kościołach i na cmentarzach oraz wokół nich nie należą do pierwszego obszaru działania i w związku z tym pozostają nienaruszone”⁴². Dowolność w doborze obiektów wymienionych w aneksach miała w tym wypadku ogromne znaczenie, gdyż stawała w stan zagrożenia pozostałe zabytki. Listę zamknięto ważną konkluzją, że „wszystkie [inne] niewymienione wprost pomniki, posągi, popiersia, tablice pamiątkowe itp. [obiekty], które znajdują się na ulicach i w miejscach publicznych, muszą zostać usunięte i włączone do zbioru”⁴³. W kwestii dzwonów kościelnych Bührmann uchylił się od konkretnych wskazań. Tłumaczył jedynie, że choć w Rzeszy rekwizycja dzwonów kościelnych rozpoczęła się jakiś czas temu, to jednak w GG ma ona charakter odmienny i dlatego wytyczne w tej kwestii zostaną wydane później⁴⁴.

39. Ibid., s. 99.

40. Ibid., s. 103, 105, 107: *Allgemeine Richtlinien über die Durchführung der vom Generalgouverneur angeordneten Massnahmen zur Mobilisierung von Metallen*; ibid., s. 105: „Alle Sendungen sind ausdrücklich als «Metallspende» zu bezeichnen”.

41. Ibid., s. 123, 124: *Ergänzende Richtlinien (2. Folge) über die Durchführung der Massnahme I: Metallsammlung bei den Behörden*; ibid., s. 123: „Der Sonderbeauftragte für die Sicherung der Kunstschatze in ehemaligen Polen [sic!] hat im Benehmen mit mir und auf Vorschlag einer von ihm beauftragten Kommis[s]ion polnischer Wissenschaftler entschieden, dass folgende Denkmäler als künstlerisch und historisch besonders wertvoll von der Metallsammlung bei den Behörden ausgenommen sind”.

42. Ibid.: „Gegenstände aus Metallen in und an Kirchen und auf Friedhöfen nicht in den Bereich der Massnahme I gehören und demgemäss unberührt bleiben”.

43. Ibid., s. 123: „Alle hier nicht ausdrücklich genannten Denkmäler, Statuen, Büsten, Gedenkplatten usw., die sich auf Strassen und öffentlichen Plätzen befinden, sind zu entfernen und in die Sammlung einzubeziehen”.

44. Ibid., s. 123, 124.

STANOWISKO PEŁNOMOCNIKA
SPECJALNEGO DS. SPORZĄDZENIA SPISU
I ZABEZPIECZENIA DZIEŁ SZTUKI I ZABYTKÓW
KULTURY W SPRAWIE OCHRONY ZABYTKÓW
I REKWIZYCJI METALI

Protokół z 8 maja 1940 r., przedstawiony w oficjalnym piśmie szefa Biura ds. Planu Czteroletniego w GG jako wniosek Komisji polskich naukowców powołanej przez Pełnomocnika Specjalnego, został potraktowany przez Bührmanna z godną decydenta dowolnością. Dokument mógłby mieć jakieś praktyczne znaczenie dla niemieckiej administracji GG, gdyby w maju 1940 r. działały na tym obszarze jakiegokolwiek służby ochrony zabytków. Takie biuro w postaci Denkmalamtu, czyli Urzędu ds. Zabytków, zostało powołane i zaczęło działać w strukturach Wydziału Głównego Wiedzy i Nauki Rządu Generalnego Gubernatorstwa dopiero z początkiem lutego 1941 r.⁴⁵ Wówczas zapewne, względnie w kolejnych miesiącach urzędowania, do rąk Asmusa von Troschke, szefa Urzędu ds. Zabytków, trafił omawiany protokół wraz z aneksami – przynajmniej na to wskazują pisma dotyczące rekwizycji dzwonów kościelnych w dystrykcie Galicja, zachowane w tej samej archiwalnej teczce, związane bezpośrednio z jego aktywnością⁴⁶. Przywołany przez Bührmanna urząd Pełnomocnika Specjalnego ds. Ochrony Zabytków Sztuki w byłej Polsce nigdy w GG nie istniał. Określenie to stanowiło jedynie swoistą parafrazę nazwy urzędu Pełnomocnika Specjalnego ds. Sporządzenia Spisu i Zabezpieczenia Dzieł Sztuki i Zabytków Kultury, dokonaną dla podkreślenia szczególnych kompetencji Mühlmanna, przyznanych mu omówionym okólnikiem Hansa Franka z 2 marca 1940 r. Kompetencje te były zresztą ograniczone, a o szersze Mühlmann nie zabiegał. W jego misji nie było miejsca na ochronę zabytków. Miał on przeprowadzić przegląd zasobów artystycznych na zdobytym i okupowanym terytorium, dokonać jakościowej selekcji obiektów, wybrane dzieła sztuki przejąć, poddać inwentaryzacji i zabezpieczyć dla Rzeszy Niemieckiej zgodnie z jej interesami i oczekiwaniami. Aby mógł bez przeszkód wypełnić swą misję, SS-Gruppenführer Arthur Seyß-Inquart,

zastępca Generalnego Gubernatora, a prywatnie oddany polityczny towarzysz Mühlmanna z czasów dalece poprzedzających aneksję Austrii, zadbał o jego pozycję. Mühlmann został wprowadzony w struktury administracji cywilnej jako *sui generis* minister, czyli kierownik Wydziału Spraw Kulturalnych w Urzędzie Generalnego Gubernatora. Początkowo w administracji GG kwestii ochrony zabytków nikt nie brał pod uwagę, gdyż taka ochrona związana była ze sprawami lokalnymi i inwestycjami wymagającymi fachowej wiedzy, zaangażowania i wydatków. Temat ten nabrał jednak szczególnego znaczenia wówczas, gdy w GG pojawił się konkurent Mühlmanna do zadbania o domniemane niemieckie dziedzictwo artystyczne na okupowanym terenie – profesor Dagobert Frey z Wrocławia, wyposażony w pełnomocnictwa Ministerstwa Nauki, Wychowania i Wykształcenia Ludowego Rzeszy. Frey chciał między innymi analizować skalę zniszczeń wojennych i opracowywać program ratowania zabytków⁴⁷. Należało więc działać tak, żeby Frey sam zrezygnował ze swojej misji, a jednocześnie nie wygaszać z nim kontaktu, by wykorzystać jego wiedzę przy okazji sporządzania oficjalnych dokumentów programowych i przygotowań do zaplanowanej berlińskiej wystawy najlepszych dzieł sztuki zabezpieczonych przez jego urząd w GG⁴⁸. Ochrona zabytków miała też znaczenie jako pozycja w oficjalnych sprawozdaniach, którą można było się pochwalić dla podkreślenia zaangażowania. Najlepiej ten aspekt uwidocznił się dwa lata później w *Sprawozdaniu o zbadaniu całokształtu działalności Pełnomocnika Specjalnego ds. Sporządzenia Spisu i Zabezpieczenia Dzieł Sztuki i Zabytków Kultury*, opracowanym w Izbie Obchodkowej GG przez starszego inspektora Pfeffera pod kierunkiem radcy ministerialnego Schmalbrucha z polecenia sekretarza stanu Josefa Bühlera wydanego 30 czerwca 1942 r. Znalazło się w nim zdanie, z którego wynika jasno, że Pełnomocnik Specjalny jednoznacznie dystansował się od ochrony zabytków, podkreślając, że to warunki panujące w GG zmusiły go do podjęcia się takich obowiązków: „stało się konieczne, aby Misja Specjalna [tj. urząd Pełnomocnika Specjalnego ds. Sporządzenia Spisu i Zabezpieczenia Dzieł Sztuki i Zabytków

45. Zadrozny, *Czas wielkich zadań Dagoberta Freya i Asmusa barona von Troschke (wrzesień 1939 – październik 1942)*, s. 68, 69, 71–74; por. ANK, Akta rodziny Treterów, sygn. 352/3, s. 1339, 1341, 1343.

46. Zob. ANK, Akta poniemieckie, sygn. 1576/69.

47. Zadrozny, *Czas wielkich zadań Dagoberta Freya i Asmusa barona von Troschke (wrzesień 1939 – październik 1942)*, s. 29–31, 55, 56.

48. Ibid., s. 52–57.

Kultury] zajęła się również kwestiami ochrony zabytków, nawet jeśli leżały one poza jej rzeczywistym obszarem odpowiedzialności”⁴⁹.

Data 8 maja 1940 r., która została umieszczona na protokole, jest dla tej historii ogromnie ważna. Dwa dni wcześniej, 6 maja 1940 r., podczas rozmowy z Generalnym Gubernatorem Mühlmann uzyskał zgodę na to, by poświęcił się wyłącznie obowiązkowi wynikającemu z zadań Pełnomocnika Specjalnego i w administracji GG działał jako niezależny kierownik Wydziału Sztuki⁵⁰. Z wypełniania innych obowiązków, np. związanych z oświatą, które najwyraźniej mu ciążyły, został zwolniony. Z zapisów wynika, że poproszono go o wskazanie swego następcy i następnego dnia zarekomendował na szefa Wydziału Nauczania w Urzędzie Generalnego Gubernatora radcę dworu Adolfa Watzkego (Mühlmann utrzymywał, że nie byłby w stanie w dłuższej perspektywie kierować obydwoma wydziałami)⁵¹.

Watzke był austriackim narodowym socjalistą, nigdyś dyrektorem jednego z wiedeńskich gimnazjów, znał się na szkolnictwie, a w GG sprawował funkcję szefa administracji szkolnej i kulturalnej dystryktu krakowskiego. Zaakceptowany przez Franka, szybko przejął nowe obowiązki, choć formalnie obejmowanie urzędu trwało jeszcze około miesiąca. Mühlmann, zrzucając na barki Watzkego wszelkie obciążenia związane z nadzorem nad szkołami i innymi instytucjami kulturalnymi, pozbył się także spraw związanych z ochroną zabytków⁵². Z ogromnym ukontentowaniem ograniczył się w swych kompetencjach do opieki nad zbiorem „zabezpieczonych” dzieł sztuki zgromadzonych w nowym gmachu Biblioteki Jagiellońskiej oraz kontroli nad większymi muzeami.

Barthel, datując i podpisując protokół 8 maja, musiał już wiedzieć o planach swojego szefa i o tym, że podpisujący go polscy historycy sztuki w przypadku jakichkolwiek wątpliwości nie będą mieli właściwie do kogo się odwołać. Mühlmann, choć nadal był Pełnomocnikiem Specjalnym i teoretycznie piastował swój urząd w GG, praktycznie reprezentował Josef Ernst, dyrektor biura. Sam Mühlmann udał się do Holandii, by tam na terenie zasobnym w cenione dzieła sztuki pod opieką swojego politycznego kamrata Seyß-Inquarta jako Komisarza Rzeszy dla okupowanych holenderskich obszarów (mianowany 19 maja 1940 r.) założyć nowy urząd, z kompetencjami zbliżonymi do tych w GG, i dodatkowo czerpać korzyści z handlu dziełami sztuki na dużą skalę. Albrecht wyjechał z GG i nigdy doń nie wrócił, podobno wkrótce zginął. W Krakowie pozostali Gustav Barthel, Erich Meyer i Werner Kudlich, z tym że w stolicy GG bywali rotacyjnie (przyjeżdżali na dyżury z Wrocławia, Opawy czy Liberca). Nie odpowiadali już jednak za ochronę zabytków w GG, a jedynie za zbiór dzieł zabezpieczonych i kilka najważniejszych muzeów.

ZNACZENIE PROTOKOŁU Z 8 MAJA 1940 R.

We wspomnianym sprawozdaniu starszego inspektora Pfeffera z Izby Obrachunkowej GG protokół z 8 maja jawił się jako świetlana karta w historii urzędu Pełnomocnika Specjalnego. „Zanim pomniki z brązu w 1940 r. zostały oddane w ramach [akcji] przejmowania metali, Pełnomocnik Specjalny z pomocą odpowiednich ekspertów, sporządził listę brązowych pomników Generalnego Gubernatorstwa, które zasługiwały na ochronę ze względów historycznych i artystycznych. Zabytki

49. Archiwum IPN, sygn. GK 94/9668 (d. sygn. Bundesarchiv R 52-II/257): *Bericht über die Überprüfung der Gesamttätigkeit des Sonderbeauftragten für die Erfassung und Sicherung der Kunst- und Kulturschätze im Generalgouvernement*, Krakau 1942, fotostat, k. 77 (d. 76), Bz. 147: *Fragen der Denkmalpflege*: „Bei Einsatz des Sonderbeauftragten befand sich im Generalgouvernement weder ein Denkmalamt noch eine ähnliche Dienststelle. Es war daher geboten, daß sich der Sonderauftrag auch mit Fragen des Denkmalschutzes befaßte, obwohl diese außerhalb seines eigentlichen Tätigkeitsgebietes lagen”.

50. Ibid., sygn. 95/04, mps, k. 156 (d. 153 i 383): „Der Herr Generalgouverneur hält es für zweckmäßig, daß Staatssekretär Dr. Mühlmann sich nunmehr lediglich seinen Aufgaben als selbständiger Leiter der Abteilung Kunst widme und von den anderen ihm übertragenen Aufgabe entlastet werde”.

51. Ibid., mps, k. 186, 187 (d. 183, 184, 412, 413): „Staatssekretär Dr. Mühlmann empfiehlt die Ernennung des Hofrates Dr. Watzke. Dieser solle in Vertretung von Dr. Mühlmann die Abteilung Unterricht leiten, denn auf die Dauer sei ihm – Dr. Mühlmann – die Leitung der beiden Abteilungen nicht möglich”.

52. Zadrożny, *Czas wielkich zadań Dagoberta Freya i Asmusa barona von Troschke (wrzesień 1939 – październik 1942)*, s. 58–60.

w niej wymienione zostały wyłączone z konfiskaty”⁵³. Jeżeli dodamy do tego następną passus o Pełnomocniku Specjalnym, który sporządził również listę dzwónów kościelnych zasługujących na ochronę i przekazał ją urzędowi odpowiedzialnemu za ich konfiskatę, to uzyskamy obraz niewątpliwego sukcesu propagandowego. Jak było naprawdę, niech świadczą choćby losy dwóch pomników wymienionych w załączniku do protokołu: warszawskiego pomnika Fryderyka Chopina i krakowskiego Adama Mickiewicza. Pierwszy z nich z polecenia gubernatora Hansa Franka został wysadzony w powietrze wkrótce po podpisaniu protokołu, bo 31 maja 1940 r. (il. 4)⁵⁴. Siła wybuchu strąciła odlew z cokołu i trzeba było go ciąć palnikami na mniejsze części, by wysłać do przetopienia na potrzeby akcji „mobilizacji metali”. W Krakowie figurę Adama Mickiewicza zrzucono z cokołu niewiele później – 17 sierpnia 1940 r. (il. 5). Edward Kubacki tak opisywał ten dzień w swoim *Dzienniku*: „[...] wandalska furia rzuciła się na pomnik wieszczą na Rynku. W biały dzień w południe przyniesiono narzędzia, windy i strącono z piedestału wszystkie figury [...]. Widziałem statwę wieszczą, jakby ponowne zwłoki leżące boleśnie na lewym ramieniu z nadtłuczonym wierzchołkiem czaszki [...] leży w pyle i jutro zniknie z powierzchni”⁵⁵. Prace przy rozbiórce pomnika Mickiewicza trwały jeszcze cały tydzień. W ten sposób dwa obiekty, o których ochronę wnioskowano w protokole, dołączyły do wcześniej zniszczonych pomników krakowskich – Grunwaldzkiego⁵⁶ i Tadeusza Kościuszki na Wawelu⁵⁷, oraz warszawskiego – Ignacego Mościckiego na dziedzińcu Gmachu Technologii Chemicznej Politechniki przy ul. Koszykowej.

Patrząc tylko z perspektywy losu dwóch wspomnianych pomników, zniszczonych w 1940 r., można uznać protokół za osobistą klęskę osób, które go sygnowały, za zbędny wysiłek, który nie był w stanie powstrzymać okupanta zapamiętałego w niszczycielskim dziele.

4 Fragmenty zniszczonego pomnika Chopina na platformie kolejowej, 1940. Repr. wg *The Nazi Kultur in Poland*, il. 14/2

Jednak inne pomniki ostały się choćby na kilka lat. Można więc sądzić, że prace Komisji miały jednak sens. W sierpniu 1944 r. warszawskie pomniki uległy niszczeniu w toku walk powstańczych, a po zakończeniu powstania były przez Niemców wysadzane i wywożone na przetopienie. Na miejscu zachował się pomnik Józefa Sowińskiego, nieco uszkodzony, ale najwyraźniej posąg generała inwalidy Niemcom nie przeszkadzał. Przetrwały również wymienione w protokole z 8 maja 1940 r. pomniki Józefa Bema, Marii Skłodowskiej-Curie (uszkodzony), Francesca Nulla (uszkodzony), trzy żeliwne obeliski, *Dziewczyzna z dzbanem* Kuny, pomnik Edwarda Mandella House'a (usunięty w latach 50., zrekonstruowany w 1991 r.), konny pomnik Józefa Piłsudskiego w Komorowie (usunięty w 1950, zrekonstruowany w 1999 r.) oraz krakowskie pomniki Mikołaja Kopernika, Józefa Dietla, Lilli Wenedy, Józefa Bohdana Zalewskiego i Artura Grottgera.

Dla polskich historyków sztuki i muzealników udział w pracach Komisji, powołanej przez urząd

53. Archiwum IPN, sygn. GK 94/9668: *Bericht über die Überprüfung*, k. 77 (d. 76): „Bevor in Jahre 1940 die Abgabe der Bronzedenkmäler im Zuge des Metallerfassung erfolgte, hat der Sonderbeauftragte unter Heranziehung geeigneter Fachkräfte ein Verzeichnis der aus historischen und künstlerischen Gründen erhaltenswerten Bronzedenkmäler des Generalgouvernements zusammengestellt. Die darin aufgezählten Denkmäler wurden von der Beschlagnahme ausgenommen”.

54. *The Nazi Kultur in Poland*, by Several Authors of Necessity Temporarily Anonymous (London: His Majesty's Stationery Office, 1945), s. 123, il. 14/2; Irena Grzesiuk-Olszewska, Andrzej Olszewski, *Pomniki Fryderyka Chopina* (Warszawa: Salix alba, 2017), s. 23, 24.

55. *The Nazi Kultur in Poland*, s. 123, il. 15/2; Kubalski, *Niemcy w Krakowie*, s. 79, 80.

56. Pomnik zaczęto rozbierać 11 XII 1939 r.; zob. Kubalski, *Niemcy w Krakowie*, s. 43, 44.

57. *Nazi Kultur in Poland*, s. 123; Hans Frank 17 I 1940 r. nakazał usunięcie pomnika Kościuszki; zob. Anna Król, „Pomnik Tadeusza Kościuszki na Wawelu”, w: *Kościuszcze w hołdzie*, red. Mieczysław Rokosz (Kraków: Wydawnictwo i Drukarnia „Secesja”, 1994), s. 243.

5 Zrzućenie figury Adama Mickiewicza z cokołu pomnika w Krakowie 17 sierpnia 1940. Repr. wg *The Nazi Kultur in Poland*, il. 15/2

Pełnomocnika Specjalnego w kwietniu 1940 r., był aktem odwagi, podjęciem wysiłku na rzecz walki o zachowanie polskiego materialnego dziedzictwa kulturowego. Decydując się na jakąś formę porozumienia i współpracy z Gustavem Barthlem, który dla nich był „twarzą” całego przedsięwzięcia i z którym z uwagi na pełnione funkcje musieli utrzymywać kontakty służbowe, chcieli ratować od zagłady przynajmniej wybrane obiekty. W tym kontekście protokół z 8 maja 1940 r. należy oceniać pozytywnie. Niestety, dla niemieckich urzędników, nawet tych pochylających się nad losem dzieł sztuki w czasie wojny i okupacji, stanowił on

formę zasłony dymnej – jeszcze jeden element, który można było włączyć do sprawozdania dowodzącego rozmachu i słuszności działań, nieleżących nawet w zakresie odpowiedzialności urzędu. Dla innych niemieckich urzędników – tych decydujących o przebiegu i efektach zbiórki metali w GG – opracowanie i udostępnienie listy obiektów objętych szczególną ochroną stanowiło zachętę, by usunąć i włączyć do zbiórki złomu wszystkie inne „niewymienione wprost pomniki, posągi, popiersia, tablice pamiątkowe i tym podobne obiekty, które znajdują się na ulicach i w miejscach publicznych”.

BIBLIOGRAFIA

Bocheński, Zbigniew. „Armaty Oswalda Baldnera”. *Rocznik Krakowski* 38 (1937): 85–96.

Bocheński, Zbigniew. „Dwie nieznanne armatki Oswalda Baldnera na Zamku Wawelskim”. *Rocznik Krakowski* 38 (1937): 229–231.

- Cyprian, Tadeusz, i Jerzy Sawicki. *Siedem wyroków Najwyższego Trybunału Narodowego*. Poznań: Instytut Zachodni, 1962.
- Dzwony starodawne z przed r. 1600 na obszarze b. Galicji. Na podstawie materiałów zebranych i opracowanych przez dra Karola Badeckiego, prof. dra Feliksa Kopereę, dra Stanisława Tomkowicza oraz własnych zredagował i opatrzył wstępem dr. Tadeusz Szydłowski*. Kraków: Wydane z zasiłkami Polskiej Akademii Umiejętności, Ministerstwa Sztuki i Kultury oraz Powszechnego Związku Polskich Artystów Plastyków, 1922.
- Grodzicka, Maria. „Armaty Władysława IV na Zamku Wawelskim”. *Arsenał* 1, nr 2 (1958): 35–38.
- Grzesiuk-Olszewska, Irena, i Andrzej Olszewski. *Pomniki Fryderyka Chopina*. Warszawa: Salix alba, 2017.
- Król, Anna. „Pomnik Tadeusza Kościuszki na Wawelu”. W: *Kościuszcze w hołdzie*, redakcja Mieczysław Rokosz, 239–255. Kraków: Wydawnictwo i Drukarnia „Secesja”, 1994.
- Kubalski, Edward. *Niemcy w Krakowie. Dziennik 1. IX. 1939 – 18. I. 1945*. Redakcja Jan Grabowski, Zbigniew R. Grabowski. Kraków: Austeria, 2010.
- Mężyński, Andrzej. *Kommando Paulsen, październik–grudzień 1939 r.* Warszawa: Ministerstwo Kultury i Sztuki, Biuro Pełnomocnika Rządu ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturowego za Granicą, 1994.
- The Nazi Kultur in Poland, by Several Authors of Necessity Temporarily Anonymous*. London: His Majesty's Stationery Office, 1945.
- Okupacja i ruch oporu w dzienniku Hansa Franka 1939–1945*. Redakcja Zofia Polubiec, wybór i opracowanie Stanisław Płoski et al., tłumaczenie Danuta Dąbrowska, Mieczysław Tomala. Warszawa: Książka i Wiedza, 1970.
- Piotrowski, Stanisław. *Sprawy polskie przed Międzynarodowym Trybunałem Wojennym w Norymberdze*, t. 1: *Dziennik Hansa Franka*. Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze, 1956.
- Rok 1939 w dzienniku Hansa Franka*. Opracowanie Paweł Kosiński, tłumaczenie Wiktor Grotowicz. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, 2019.
- Schulte, Klaus. *Glocken-Schicksale. Denkmalwerte deutsche Glocken: Verluste vor und nach 1945 – Glocken im Ostteil Berlins*. Berlin: BeBra Wissenschaft, 2019.
- Straty wojenne. Zabytkowe dzwony utracone w latach 1939–1945 w granicach Polski po 1945 / Wartime Losses. Historic Bells Lost between 1939–1945 within post-1945 borders of Poland*. Opracowanie Jerzy Gołoś, Agnieszka Kasprzak-Miler. Poznań: Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Biuro Pełnomocnika Rządu do Spraw Polskiego Dziedzictwa Kulturowego za Granicą, 2000.
- Tureczek, Marcei. *Leihglocken. Dzwony z obszaru Polski w granicach po 1945 roku przechowywane na terenie Niemiec / Bells from Territories within Post-1945 Borders of Poland Stored in Germany*. Warszawa: Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Departament Dziedzictwa Kulturowego, 2011.
- Zadrozny, Tadeusz. *Czas wielkich zadań Dagoberta Freya i Asmusa barona von Troschke (wrzesień 1939 – październik 1942). Dokumentacja Centralnego Biura Inwentaryzacji Zabytków Sztuki w Polsce w planach i działaniach niemieckich badaczy dziedzictwa kulturowego na Wschodzie i służb ochrony zabytków w Generalnym Gubernatorstwie*. Warszawa: Instytut Sztuki PAN, 2021.

BIOGRAPHICAL NOTE

Tadeusz Zadrozny PhD (habil.) is a historian of art with a doctoral degree in Humanistic Sciences, an employee of the Institute of Art of the Polish Academy of Sciences in Warsaw, and the author of the monograph *Czas wielkich zadań Dagoberta Freya i Asmusa barona von Troschke (wrzesień 1939 – październik 1942). Dokumentacja Centralnego Biura Inwentaryzacji Zabytków Sztuki w Polsce w planach i działaniach niemieckich badaczy dziedzictwa kulturowego na Wschodzie i służb ochrony zabytków w Generalnym Gubernatorstwie* (2021).

NOTA BIOGRAFICZNA

Tadeusz Zadrozny jest historykiem sztuki, doktorem habilitowanym nauk humanistycznych w zakresie nauk o sztuce, pracownikiem Instytutu Sztuki Polskiej Akademii Nauk w Warszawie, autorem monografii *Czas wielkich zadań Dagoberta Freya i Asmusa barona von Troschke (wrzesień 1939 – październik 1942). Dokumentacja Centralnego Biura Inwentaryzacji Zabytków Sztuki w Polsce w planach i działaniach niemieckich badaczy dziedzictwa kulturowego na Wschodzie i służb ochrony zabytków w Generalnym Gubernatorstwie* (2021).